

FACULTAT DE CIÈNCIES POLÍTiques I DE SOCIOLOGIA

LLICENCIATURA: CIÈNCIES POLÍTiques I DE L'ADMINISTRACIÓ

ASSIGNATURA: 20870 POLÍTICA EXTERIOR ESPANYOLA (6 crèdits)

DURADA: Segon semestre

CURS: Tercer (Obligatòria)

CURS ACADÈMIC: 2008/2009

Prof.: Esther BARBÉ (Catedràtica de Relacions Internacionals) (grups 01 i 51)

PROGRAMA

Objectius de l'assignatura:

- Proveir l'estudiant d'instruments analítics, introductoris, per aplicar a l'estudi de la política exterior espanyola (bàsicament al període posfranquista).
- Situar l'estudi de la política exterior espanyola en perspectiva històrica, per tal d'esbrinar els factors de canvi i continuïtat entre el període franquista i l'Espanya democràtica.
- Analitzar les característiques del procés d'elaboració (valors, interessos, decisions), execució (instruments, accions) i control de la política exterior.
- Identificar els trets més rellevants i l'evolució de l'agenda actual de la política exterior espanyola.
- Estimular la discussió entre els estudiants sobre la capacitat dels governs espanyols per adaptar la política exterior a les recents transformacions mundials i a les necessitats d'una societat democràtica.

Bloc I. L'ANÀLISI DE LA POLÍTICA EXTERIOR ESPANYOLA

Tema 1. Marc conceptual

1. El concepte de política exterior en el segle XXI: acció governamental en el marc de les relacions internacionals socials.
2. Altres conceptes: acció exterior, diplomàcia, paradiplomàcia, diplomàcia pública
3. Evolució històrica: Política exterior i societat d'estats
4. Política exterior vs. política interna (*two level game*): la política exterior com a interrelació entre decisor, sistema internacional (factors estructurals) i context domèstic (factors interns)

Tema 2. Instruments d'anàlisi

1. Elaboració de la política exterior: agenda (prioritats) i *decision making*
2. Elaboració de la política exterior: valors, identitat, interessos
3. Execució de la política exterior: objectius, instruments
4. Instruments (coerció vs. persuasió): diplomàtics, militars, econòmics, culturals

Tema 3. Orientacions per la reflexió en el cas espanyol

1. Democràcia
2. Ètica
3. Multilateralisme
4. Europeïtzació

Bloc II. LA POLÍTICA EXTERIOR ESPANYOLA EN PERSPECTIVA HISTÒRICA

Tema 4. Espanya en la societat internacional del segle XX. Període prefranquista (1898-1936)

1. Impacte del 98: decadència d'Espanya en el context internacional
2. La qüestió del Marroc com a centre de l'agenda (efectes sobre la política interna)
3. Neutralitat espanyola i multilateralisme neixent (Societat de Nacions)
4. Pensament internacionalista (Segona República)

Tema 5. Franquisme (1936-1957): de l'aïllament a la reinserció

1. Guerra civil en el marc de la política de les potències
2. Espanya durant la segona guerra mundial: de la no beligerància a la neutralitat
3. Condemna internacional del règim franquista, amb excepcions (Amèrica Llatina, món àrab, Portugal)
4. Guerra freda i incorporació d'Espanya al sistema internacional (ONU) (1955)
5. Bases internacionals del règim: Acords amb Estats Units i Concordat amb la Santa Seu (1953)

Tema 6. Franquisme (1957-1969): el model Castiella de política exterior

1. La política exterior com a política d'estat: enfrontament entre política exterior i política interna
2. Nous principis (autonomia) i nous instruments (modernització del Ministeri)
3. Agenda: multilateralisme (ONU, FMI, OECE) i aproximació a Europa (CEE)
4. Agenda territorial: Gibraltar i altres qüestions (Sidi Ifni, Guinea Equatorial)
5. Reformulació de les relacions amb Estats Units: fracàs del model Castiella

Tema 7. Tardofranquisme (1969-1975)

1. Tecnocràcia i política exterior econòmica
2. Relacions amb Estats Units: renegociació dels Acords (1970)
3. Establiment de relacions amb la CEE (1970) i *Ostpolitik*
4. Temes sensibles de l'agenda: Vaticà i Sàhara Occidental
5. Condemna internacional del règim franquista (execucions d'octubre de 1975)

Tema 8. Inicis de la transició i política exterior

1. Llegat del franquisme: "sistema penetrat" pels Estats Units, polítiques de substitució (Amèrica Llatina, món àrab), "síndrome d'aïllament" en l'àmbit europeu
2. Eixos de la transició en matèria de relacions internacionals: normalització (Drets Humans), homologació amb Europa, multilateralització i mundialització
3. Tractat d'Amistat i Cooperació amb els Estats Units (1976)
4. Consens en política exterior i procés constituent

Bloc III. ELABORACIÓ I CONTROL DE LA POLÍTICA EXTERIOR

Tema 9. El marc constitucional i l'estructura institucional

1. La política exterior a la Constitució espanyola (1978): Democratització limitada (referèndum) i "dèficit internacionalista"
2. El triangle de l'acció exterior: Govern, Rei, Corts Generals

3. Coordinació i unitat d'acció en política exterior: Presidència de Govern, Ministeri d'Afers Exteriors, altres ministeris (Defensa, Economia, Agricultura)
4. Ministeri d'Afers Exteriors: estructura organitzativa
5. Servei exterior

Tema 10. El control parlamentari

1. Instruments de control parlamentari: jurídics i polítics
2. Debat parlamentari i Comissions rellevants (Congrés, Senat)
3. Control parlamentari i participació de les Forces Armades espanyoles a l'exterior
4. Europeïtzació i "doble dèficit democràtic" en el control de la política exterior
5. Altres formes de control: opinió pública

Tema 11. El paper de les entitats subestats a la política exterior espanyola

1. Paradiplomàcia i altres conceptes (protodiplomàcia)
2. Les Comunitats Autònomes en la política exterior: Unió Europea, Constitució espanyola i Estatuts d'autonomia
3. El cas de Catalunya: estructura institucional i àrees d'acció preferents
4. L'acció exterior de les entitats locals

Bloc. IV AGENDA I EVOLUCIÓ DE LA POLÍTICA EXTERIOR ESPANYOLA

Tema 12. Consideracions generals sobre les transformacions de la política exterior espanyola en democràcia

1. Nova identitat internacional: potència mitja i prestigi internacional (desena economia mundial, model de democratització, valor afegit europeu)
2. Agenda-triangle (Europa, Amèrica Llatina, Mediterrània)
3. Noves dimensions d'actuació: seguretat i defensa (de la dependència d'Estats Units a l'autonomia d'actuació) i cooperació al desenvolupament (de receptor a donant)
4. Elaboració de la política exterior: europeïtzació, consens, presidencialisme
5. Etapes per explicar la política exterior espanyola: el debat sobre la transició en política exterior, canvi i continuïtat (González, Aznar, Zapatero)

Tema 13. Els fonaments de la inserció internacional d'Espanya durant els governs d'UCD

1. Normalització i inicis de l'homologació amb Europa: ingrés d'Espanya al Consell d'Europa (1977)
2. Objectiu prioritari i base del consens: negociacions per l'ingrés a les Comunitats Europees (1979)
3. Indefinicions i "tercera via" en política exterior durant l'etapa Suárez: Moviment dels No Aliniats, CSCE
4. Ingrés a l'OTAN (1982): fractura del consens i normalització de les relacions amb Estats Units dins de l'àmbit occidental de defensa

Tema 14. Espanya i la Unió Europea durant els governs González: un model espanyol per a Europa

1. Adhesió a les Comunitats Europees (1986) i balanç de les negociacions
2. Maastricht: consens intern i protagonisme a Europa (cohesió i ciutadania)
3. Prioritat espanyola dins una Europa en reformes: primera velocitat (UEM)
4. Política d'aliances (eix franco-alemany) i relacions bilaterals (el cas de Gibraltar)

5. Adaptació de l'europeisme espanyol al nou context: realisme dins l'Europa del Quinze

Tema 15. Espanya i la Unió Europea durant els governs González: interacció entre política exterior espanyola i política exterior europea

1. Influència espanyola en l'agenda europea de política exterior (Amèrica Llatina)
2. Europeïtzació de l'agenda i de les institucions espanyoles (Sàhara Occidental, *peace keeping*, *policy making*)
3. Convergència entre agenda espanyola i agenda europea: el cas de la Mediterrània
4. Potenciació del *status* internacional d'Espanya
5. Perfil europeïsta d'Espanya en la formulació de la PESC (Política Exterior i de Seguretat Comuna)

Tema 16. Seguretat i defensa durant els governs González

1. Definició de les bases de la política de pau i seguretat: el Decàleg socialista (1984)
2. Referèndum sobre l'OTAN (1986)
3. Model espanyol de participació "limitada" en la defensa occidental (*free rider*, *reluctant partner*): acords de coordinació amb l'OTAN, conveni amb Estats Units i ingrés a la Unió Europea Occidental (1988)
4. Modernització i europeïtzació de les forces armades (*Eurocorps*, *Eurofor*, *Euromarfor*)
5. Adaptació de la política espanyola de seguretat a les necessitats de la postguerra freda (guerra del Golf, 1991; Balcans)

Tema 17. Espanya i la Unió Europea durant els governs Aznar

1. Continuitat en les prioritats espanyoles: cohesió, primera velocitat (UEM), lluita contra el terrorisme
2. Reorientació de les opcions espanyoles: Estratègia de Lisboa
3. Reorientació de la posició espanyola a la PESC (Cuba, Estats Units)
4. Reorientació de les aliances (Regne Unit, Polònia)
5. Quota de poder i duresa negociadora: Niça i la Constitució Europea

Tema 18. Seguretat i defensa durant els governs Aznar

1. Consell Atlàntic de Madrid (1997): plena integració d'Espanya a l'OTAN
2. Reorientació del perfil espanyol en matèria de seguretat: d'europeisme a atlantisme
3. Efectes del 11-S: plena alineació d'Espanya amb el model americà de seguretat (guerra contra el terrorisme, atacs anticipatoris)
4. Fractura entre el govern i les forces polítiques/opinió pública: el cas d'Irak
5. Augment i diversificació de la participació espanyola en operacions internacionals (Àfrica, Balcans, Afganistan, Irak)

Tema 19. Espanya i Amèrica Llatina durant els governs González

1. De la Hispanitat franquista a la comunitat iberoamericana de la democràcia: discurs i elaboració d'una política d'Estat (la figura del Rei)
2. Política de gestió de conflictes a Amèrica Central i marcs multilaterals (ONU, CEE)
3. Polítiques de promoció de la democràcia i dels Drets Humans (prestigi de la transició espanyola)
4. Europeïtzació i agenda llatinoamericana (Cuba, deute, cooperació al desenvolupament)

5. Polítiques de prestigi i influència internacional: iberoamericanització (V Centenari, 1992, i cimera iberoamericana, des de 1991)

Tema 20. Espanya i Amèrica Llatina durant els governs Aznar

1. Economitxació de les relacions: desregulació a Amèrica Llatina i inversió espanyola
2. Del pragmatisme tradicional a la ideologització de les relacions amb Cuba
3. Diplomàcia pública a Amèrica Llatina (Fundació Carolina, formació d'èlits)
4. Relacions Espanya-Estats Units i el seu impacte a Amèrica Llatina (crisi en les relacions amb Argentina i Veneçuela)
5. Contradiccions entre europeïtzació i iberoamericanització de l'agenda espanyola: les qüestions comercials

Tema 21. Cooperació al desenvolupament i ajuda humanitària: nous àmbits de la política espanyola

1. Posada en marxa d'una política espanyola de cooperació al desenvolupament a través dels crèdits FAD (1977): primer instrument i "pecat original"
2. Factors condicionants de la política espanyola: l'ingrés a la CEE, el pes social de les ONGD (campanya 0,7%) i la cooperació descentralitzada (entitats subestats)
3. Estructura institucional en el MAE (SECIPI, AECI) i altres òrgans i instruments (Consell de Cooperació, Llei de Cooperació, Pla Director)
4. Limitacions de l'Ajuda Oficial al Desenvolupament (AOD) espanyola en matèria de prioritats i de coordinació
5. Ajuda humanitària: "assignatura pendent" de la cooperació espanyola

Tema 22. Espanya i la regió mediterrània durant els governs González

1. Visió global de la Mediterrània (amistat àrab) *versus* visió bilateral privilegiada (relacions especials amb el Marroc)
2. "Colchón de intereses": Aproximació al Magrib
3. Agenda amb el Marroc: pesca, migració, Ceuta i Melilla
4. Pròxim Orient: del reconeixement d'Israel (1986) a la Conferència de Madrid (1991)
5. Europeïtzació de la política mediterrània: Conferència de Barcelona (1995)

Tema 23. Espanya i la regió mediterrània durant els governs Aznar

1. Visió crítica del PP, com a oposició, i posterior acció de govern
2. Conflicte en les relacions amb el Marroc: negociacions de pesca
3. Economitxació de les relacions amb la Mediterrània: Algèria (gas) i inversions
4. Desenvolupament de l'agenda conflictiva amb el Marroc: migracions, Sàhara, qüestions territorials (Perejil)
5. Gestió del partenariat euro-mediterrani durant la presidència espanyola de la UE (2002)

Tema 24. La política exterior del Govern Zapatero: visió internacional i debat intern

1. Política exterior i debat intern: dues visions del món (programes electorals PP i PSOE, 2004 i 2008)
2. Crisi en les relacions amb els Estats Units (retirada de les tropes d'Irak)
3. Multilateralisme, Aliança de Civilitzacions i discurs europeïsta d'Espanya en matèria d'ordre internacional i de lluita contra el terrorisme
4. La política exterior com a *arena* de l'enfrontament polític intern

Tema 25. La política exterior del govern Zapatero: agenda i instruments

1. Unió Europea: reformulació d'aliances, Constitució i Tractat de Lisboa, perspectives financeres
2. Amèrica Llatina: temes conflictius (Cuba, Veneçuela), iberoamericanisme i bilateralisme (Mèxic, Xile, Argentina, Brasil)
3. Mediterrània: Orient Mitjà a l'agenda, relacions amb el Marroc (migracions), Barcelona + 10 (2005), Unió per a la Mediterrània
4. Forces armades a l'exterior: missions de pau i ajuda humanitària

ORGANITZACIÓ DEL TREBALL I AVALUACIÓ DE L'ASSIGNATURA

L'avaluació de l'assignatura consisteix en la participació activa de l'estudiant (discussió a classe i producció de textos escrits), en dates fixades, i en un examen final.

Treball de curs (40% de la nota)

Examen final (60% de la nota)

Hi haurà informació al llarg del curs i material de lectura per als estudiants al Campus Virtual (CV). Els estudiants l'han de consultar regularment.

Treballs a realitzar (la professora donarà orientacions als alumnes el primer dia de classe):

*Lectura d'un article, discussió a classe i preparació d'un text escrit (resultat de les discussions) sobre el bloc I de l'assignatura. L'article (penjat a CV) a treballar és:

Hill, Christopher, "What is to be done? Foreign policy as a site for political action", *International Affairs*, vol. 79, núm. 2, 2003, pp. 233-255.

*Visionat i debat a classe de vídeos relacionats amb temàtiques del bloc II del programa: relacions amb Estats Units, descolonització i relacions amb el Marroc.

* Visionat i debat sobre un programa televisiu, de l'any 2004 ("59 segundos"), amb participació del ministre Miguel Ángel Moratinos. Tema del debat (transversal de l'assignatura): consens i elaboració de la política exterior.

Pràctiques en grups reduïts:

*Pràctica (en grups reduïts), vinculada al Bloc III, sobre el control de la política de seguretat i de defensa i la participació de les forces armades espanyoles en operacions a l'exterior (material per la pràctica disponible al campus virtual). Participació en el debat i pregunta a l'examen final.

*Pràctica (en grups reduïts), vinculada al Bloc IV, sobre la participació espanyola en les negociacions per reformar els Tractats de les Comunitats Europees/Unió Europea, en el cas de Maastricht i de Niça (material per la pràctica disponible al campus virtual). Participació en el debat i pregunta a l'examen final.

Calendari:

A l'inici de curs es proporcionarà el calendari de les activitats pràctiques i de la data de participació dels estudiants, en el cas dels grups reduïts. El calendari estarà penjat al campus virtual. Els alumnes disposaran de bibliografies específiques i actualitzades al llarg del curs.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aquesta bibliografia recull llibres, capítols de llibres, articles i pàgines web que han d'ajudar a l'estudiant a seguir el programa. L'estudiant disposarà de materials (documents, cronologies, articles) per al seguiment detallat del curs al campus virtual. La professora assessorarà als estudiants al llarg del curs sobre la bibliografia específica més apropiada per cada tema.

Per una bibliografia exhaustiva sobre política exterior espanyola, vegeu:

Pereira Castañares, J.C., "Bibliografía sobre política exterior española" a Pereira, J.C. (coord.), *La política exterior de España (1800-2003)*, Barcelona: Ariel, 2003, pp. 575-607.

Política exterior espanyola (llibres generals)

Llibres generals (alguns dels seus capítols poden ser citats en altres apartats):

Calduch, R. (ed.) (1994), *La política española en el siglo XX*, Madrid: Ed. Ciencias Sociales. (no bibli)

Gillespie, R., Rodrigo, F. y Story, J. (eds.), *Las relaciones exteriores de la España democrática*. Madrid: Alianza Universidad, 1995.

Gillespie, R. y Youngs, R. (eds.) *Spain: The European and International challenges*, Londres: Frank Cass, 2001.

Jiménez Redondo, J.C., *De Suárez a Rodríguez Zapatero. La política exterior de la España democrática*, Madrid, Dilex, 2006.

Pereira, J.C. (coord.), *La política exterior de España (1800-2003)*, Barcelona: Ariel Historia, 2003.

Tusell, J., Avilés, J. i Pardo, R. (eds.), *La política exterior de España en el siglo XX*, Madrid: UNED, 2000.

Bloc I. L'anàlisi de la política exterior

Hill, C., *The Changing Politics of Foreign Policy*, Nova York, Palgrave, 2003.

Holsti, K. J. *International Politics. A Framework for Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice- Hall, 1995 (7a. ed.)

Manners, I. i Whitman, R. (eds.), *The foreign policies of European Union member states*, Manchester: Manchester U.P., 2000.

Roosens, C., Rosoux, V. i Wilde d'Estmael, T. De (dir.), *La politique étrangère. Le modèle classique à l'épreuve*, Brussel·les, P.I.E.-Peter Lang, 2004.

Webber, M. i Smith, M., *Foreign Policy in a Transformed World*, Harlow, Prentice Hall, 2002.

Bloc II : La política exterior espanyola en perspectiva històrica¹

Areilza, J. M. i Castiella, F. M., *Reivindicaciones de España*. Madrid: Editorial Nacional, 1942.

Armero, J. M., *La política exterior de Franco*, Barcelona: Planeta, 1978.

Balfour, S. i Preston, P., *España y las grandes potencias en el siglo XX*, Barcelona: Crítica, 2002.

Cordero, J.M., *Relaciones exteriores de España*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1954.

Cortada, J. W. (ed.), *Spain in the Twentieth- Century World. Essays on Spanish Diplomacy, 1898- 1978*. Londres: Aldwich Press, 1980.

Morán, F. *Una política exterior para España*. Barcelona: Planeta, 1980.

Moreno Juste, A., *Franquismo y construcción europea*, Madrid: Tecnos, 1998.

Pereira, J. C. *Introduccion al estudio de la política exterior de España (siglos XIX y XX)*. Madrid: Akal, 1983.

Pollack, Benny amb Hunter, G., *The Paradox of Spanish Foreign Policy. Spain's International Relations from Franco to Democracy*. Londres: Pinter, 1987.

Viñas, A. *Los pactos secretos de Franco con Estados Unidos*. Barcelona: Grijalbo, 1981.

Bloc III : Elaboració i control de la política exterior

AA.VV., *La Constitución española y la acción exterior del Estado*", Madrid: Colección Escuela Diplomática núm. 8, 1998.

Mesa, R., "El proceso de toma de decisiones en política exterior", *Documentación Administrativa*, núm. 205, 1985, pp.143-162.

Molina, I. i Rodrigo, F. "Las transformaciones organizativas de la política exterior española", *Revista de Estudios Políticos*, N° 17, Julio-Septiembre 2002, pp. 173-220.

Ortega Santiago, C., "La dimensión constitucional de la guerra: Conflictos armados e intervenciones militares en el extranjero", Real Instituto Elcano Documento de Trabajo 43/2004, 2004, <http://realinstitutoelcano.org>

Remiro Brotons, A., *La acción exterior del Estado*. Madrid: Tecnos, 1984.

Remiro Brotons, A., *Control parlamentario de la política exterior de defensa*, Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1988.

Vilariño Pintos, E., "La diplomacia directa, su alcance y valor actual" a *Cursos de Derecho Internacional y Relaciones Internacionales de Vitoria Gasteiz 2000*, Bilbao: UPV, 2001, pp. 293-326.

Comunitats Autònomes:

¹ Als apartats monogràfics del Bloc IV es troben referències bibliogràfiques que, cronològicament, cobreixen tant el període post-1975 com períodes anteriors.

Aldecoa, F. y Keating, M. (eds.), *Paradiplomacia. Las actividades exteriores de los gobiernos subestatales*, Madrid, Tecnos, 1999.

Fernández de Casadevante, C., *La acción exterior de las Comunidades Autónomas. Balance de una práctica reciente*, Madrid, Dilex, 2001.

Freres, Ch., y Sanz, A. (eds.), *Las comunidades autónomas Españolas y América Latina: una nueva dimensión de la conexión iberoamericana*, Madrid: Síntesis/AIETI, 2002.

(*) Soler i Lecha, E., *La política mediterrània de la Generalitat de Catalunya (1980-2003)*, Col·lecció “el Clip”, núm. 28. Barcelona: Institut d’Estudis Autònomic, 2004
<http://www.gencat.net/governacio-ap/iea/pdfs/c28.pdf>

Urgell, J. *Donar protagonisme a Catalunya. Acció internacional i política de relacions exteriors catalana*, Barcelona: Pòrtic, 2003.

Bloc IV: Agenda i evolució de la política exterior espanyola

Referències generals o transversals:

Alonso Zaldívar, C. i Castells, M., *España fin de siglo*, Madrid, Alianza, 1992 (especialment el capítol “La segunda vuelta al mundo”).

Armero, J. M. *Política exterior de España en democracia*. Madrid: Espasa Calpe, 1989

Mesa, R. *Democracia y política exterior en España*. Madrid: EUDEMA, 1988.

Morán, F. *España en su sitio*. Barcelona: Plaza y Janés, 1990.

Perspectivas exteriores . Los intereses de España en el mundo, Madrid: Política Exterior- Real Instituto Elcano/Fride,(2002, 2004).

Preston, P. i Smith, D., *España ante la CEE y la OTAN*, Barcelona: Grijalbo, 1985.

Roldán Barbero, J., *Las relaciones exteriores de España*, Madrid: Dykinson, 2001.

Vilar, J.B. (comp.), *Las relaciones internacionales en la España contemporánea*. Murcia: Universidad de Murcia, 1989.

Transició i política exterior:

Aldecoa, F., “La política exterior de España en perspectiva histórica (1945-1984). De la autocracia al estado de derecho”, *Sistema*, núm. 63, 1984, pp. 111-131.

Aldecoa, F., “Las constantes de la política exterior española”, *Política y Sociedad*, núm. 2, 1989, pp. 61-78.

Arenal, C. del, “La posición exterior de España” a Cotarelo, R. (comp.), *Transición política y consolidación democrática de España (1975-1986)*, Madrid, CIS, 1992.

(*) Barbé, E., “La transición española: Cambio y continuidad en la política exterior y de seguridad”, *Papers*, núm. 33, 1990, pp. 103-120.

Mesa, R., “La política exterior en la España democrática”, *Revista de Estudios Internacionales*, vol. 3, núm. 1, 1982, pp. 7-68.

Powell, Ch., "Las relaciones exteriores de España 1898-1975" a Gillespie, R., Rodrigo, F. i Story, J. (eds.) *Las relaciones exteriores de la España Democrática*, Madrid: Alianza Universidad, 1995, pp. 170-188.

Powell, Ch., "La dimensión exterior de la transición española", *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, nº 26, 1993, pp.37-65.

Seguretat i defensa:

Arenal, C. del y Aldecoa, F. *España y la OTAN. Textos y documentos*. Madrid: Tecnos, 1986.

Barbé, E. *España y la OTAN*. Barcelona: Laia, 1981.

Coates, C., "Spanish Defence Policy: Eurocorps and NATO reform" a Gillespie, R. i Youngs, R. (eds.), *Spain: The European and International Challenges*, Londres: Frank Cass, 2001,

Equip de Sociologia Electoral, "El referéndum del 12 de marzo de 1986 sobre la permanencia de España en la OTAN y sus consecuencias para el sistema político", *Revista de Estudios Políticos*, núm. 52, 1986, pp. 183-215.

Fisas, V. *Las armas de la democracia*, Barcelona: Crítica, 1989.

Gil, F. G. i Tulchin, J. S. (eds.) *España y la OTAN. Perspectivas políticas y estratégicas*. Madrid: ICI, 1987.

Marrero Rocha, I., *La participación de las fuerzas armadas españolas en misiones de paz*, Madrid, Plaza y Valdés, 2007.

Marquina, A. *España en la política de seguridad occidental, 1939- 1986*. Madrid: Ejército, 1986.

Zaldívar, C. A., Herrero de Miñón, M. y Aguirre, M. *Política exterior española de paz y seguridad*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1987.

Europeització de la política exterior espanyola:

Algieri, F. i Regelsberger, E. (eds.) *Synergy at Work. Spain and Portugal in European Foreign Policy*. Bonn: Europa Union Verlag, 1996.

Barbé, E., "Spain: the uses of foreign policy cooperation" a Hill, Ch., *The Actors in Europe's Foreign Policy*, Londres: Routledge, 1996, pp. 108-129.

Barbé, E., "Spain and CFSP: The Emergence of a 'Major Player'?" a Gillespie, R. i Youngs, R. (eds.), *Spain: The European and International Challenges*, Londres: Frank Cass, 2001, pp. 44-63.

(*) Barbé, E. (coord.), *España y la política exterior de la UE. Entre las prioridades españolas y los desafíos del contexto internacional*, Bellaterra: IUEE (Quadern de Treball núm. 40), 2002 (hi ha format digital) <http://www.uab.es/iuee>

Kennedy, P. "Spain" a Manners, I. i Whitman, R.G. (eds.). *The foreign policies of European Union Member States*, Manchester y Nueva York: Manchester University Press, 2000, pp. 105-127.

Torreblanca, J.I. "La Europeización de la política exterior española" a Closa, C.(ed.) *La Europeización del sistema política español*, Madrid: Ediciones Istmo, 2001, pp.483-511.

Europa:

(*) AA.VV., *España en Europa 1996-2004 (etapa Aznar)*, Bellaterra: IUEE, 2004

<http://www.uab.es/iuee>

Barbé, E. *La política europea de España*. Barcelona: Ariel, 1999.

(*) Barbé, E. "La política europea de España", (*working papers*), Observatorio de Política Exterior Europea, IUEE (versió en castellà dels articles publicats al *Jarbuch für Europäische Integration*, anualment entre 1999 i 2007) <http://www.uab.es/iuee>

Bassols, R., *España en Europa. Historia de la adhesión a la CE 1957-1985*, Madrid: Política Exterior, 1995.

Closa, C. y Heywood, P.M. (2004), *Spain and the European Union*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Crespo MacLennan, J., *España en Europa 1945-2000*, Madrid: Marcial Pons, 2004.

Herrero de Miñón, M., *España y la Comunidad Económica Europea*. Barcelona: Planeta, 1986.

Gasòliba i Böhm, C.A., *1986-1996, deu anys d'integració europea*, Barcelona: Vicens Vives, 1996.

Moreno Juste, A., *España y el proceso de construcción europea*, Barcelona: Ariel, 1998.

Powell, C., Torreblanca, J.I. y Sorroza, A. (coord.), *Construir Europa desde España: Los nuevos desafíos de la política europea*, Madrid: Fundación del Real Instituto Elcano de Estudios Estratégicos, 2005.

Royo, S. y Manuel, P.C. (eds.) *Spain and Portugal in the European Union: The First Fifteen Years*. Londres, Portland: Frank Cass, 2003.

Ceuta/Melilla/Gibraltar:

Cajal, Máximo, *Ceuta, Melilla, Olivenza y Gibraltar. ¿Dónde acaba España?*, Madrid, Siglo XXI, 2003.

González Campos, J., *Las pretensiones de Marruecos sobre los territorios españoles en el Norte de Africa (1956-2002)*, Documento de Trabajo 2004/7, Real Insituto Elcano, 2004
<http://www.realinstitutoelcano.org>

Izquierdo Sans, Cristina, *Gibraltar en la Unión Europea: consecuencias sobre el contencioso hispano-británico y el proceso de construcción europea*, Madrid, Tecnos, 1996.

Planet Contreras, A.I., *Melilla y Ceuta: espacios frontera hispano-marroquíes*, Melilla, UNED, 1998.

Valle Gálvez, A. del i González García, I. (eds.), *Gibraltar 300 años*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 2004. (demanat)

Mediterrània/Àfrica/Mon àrab:

(*) Barbé, E. i Soler i Lecha, E., “Barcelona + 10: Spain’s Relaunch of the Euro-Mediterranean Partnership”, *The International Spectator*, vol. XL, núm. 2, 2005, pp. 85-98.

Cembrero, I., *Vecinos alejados. Los secretos de la crisis entre España y Marruecos*, Barcelona, Círculo de Lectores, 2006.

(*) Feliu, L., *España y el Magreb durante el segundo mandato del Partido Popular. Un período excepcional*, FRIDE Documento de Trabajo núm. 9, 2005 <http://www.fride.org>

Gillespie, R., *Spain and the Mediterranean: Developing a European Policy Towards the South*, Nova York: St. Martin’s Press, 1999.

González del Miño, P., *Las relaciones entre España y Marruecos. Perspectivas para el siglo XXI*, Madrid: Catarata, 2005.

Larramendi, M. H. de i Núñez, J.A., *La política exterior y de cooperación de España en el Magreb (1982-1995)*, Madrid: Catarata, 1996.

Nerín, G., *Guinea Ecuatorial, historia en blanco y negro*. Barcelona: Península, 1998.

Oliver, P., *Sáhara: drama de una descolonización 1960-1987*, Palma de Mallorca, Miquel Font, 1987.

Pino, D. del, “Por una nueva política exterior hacia el Magreb”, *Análisis del Real Instituto*, Real Instituto Elcano de Estudios Estratégicos e Internacionales, 11/5/2004, www.realinstitutoelcano.org.

América Llatina:

AA.VV. *Las relaciones entre España y América Central (1976-89)*, Barcelona: CIDOB- AIETI, 1989.

Arenal, C. del, *La política exterior de España hacia Iberoamérica*. Madrid: Editorial Complutense, 1994.

(*) Arenal, C. del, “Transición y cambio en la política latinoamericana de España” a Malamud, C. i Isbell, P., *Anuario Elcano América Latina 2004-2005*, Barcelona, Ariel, 2005 (veure secció revistes) <http://www.realinstitutoelcano.org>

Arenal, C. del, *Las cumbres iberoamericanas (1991-2005). Logros y desafíos*, Madrid: Siglo XXI-Fundación Carolina, 2005.

Malamud, Carlos (coord.) (2005), *La política española hacia América Latina: Primar lo bilateral para ganar en lo global*, Madrid: Fundación Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos <http://www.realinstitutoelcano.org>

Cooperació al desenvolupament i acció humanitària:

AA.VV., “10 años de la cooperación española”, *Revista Española de Desarrollo y Cooperación* (núm. monogràfic), núm. 11, 2003.

Alonso, J.A. et al., “La ayuda al desarrollo en España en 2003-2004” a *La realidad de la ayuda 2004-2005*, Barcelona, Intermon Oxfam, 2005 (veure secció revistes) <http://www.IntermonOxfam.org>

García-Calvo Rosell, C. “ España y la Ayuda Oficial al Desarrollo”, *Análisis del Real Instituto*, Real Instituto Elcano de Estudios Estratégicos e Internacionales, 3/3/2003, www.realinstitutoelcano.org.

Rodríguez Gil, A., “La cooperación pública al desarrollo y el caso español” a Nieto Pereira, L. (coord.), *Cooperación para el desarrollo y ONG*, Madrid: Catarata, 2001, pp. 83-140.

Sanahuja, J.A., *Guerras, desastres y ayuda de emergencia. El nuevo humanitarismo internacional y la respuesta española*, Barcelona, Intermon Oxfam, 2002.

Evolució recent de la política exterior espanyola (visions generals i temes polèmics):

Aixalà i Blanch, A., “La política exterior española ante los retos de su politización: del consenso a la legitimidad”, *Revista CIDOB d’Afers Internacionals*, núm. 69, 2005, pp. 89-105.

Arenal, C. del “La política exterior de España después de Irak”, *Perspectivas exteriores 2004. Los intereses de España en el mundo*, Madrid: Política Exterior/FRIDE/Real Instituto Elcano, 2004, pp. 71-88.

Gillespie, R., *España y Marruecos: ¿hacia una agenda de reformas?*, Fride Documento de Trabajo núm. 6, 2005.

Muñoz Alonso, A., *España en primer plano. Ocho años de política exterior (1996-2004)*, Madrid, Fundación Faes, 2007.

Palacio, V. i Rodrigo, F. “¿Tiene España una política exterior”, *Política Exterior*, nº 93, Mayo/Junio 2003, pp. 153-165.

Palacio, V. i Rodrigo, F. “Política exterior: la ilusión del consenso”, *Política Exterior*, nº 99, Mayo/Junio 2004, pp. 87-96.

Lamo de Espinosa, E. “De la vocación atlantista de España”, *Análisis del Real Instituto*, Real Instituto Elcano de Estudios Estratégicos e Internacionales, 2/6/2003, www.realinstitutoelcano.org.

Moratinos, M.A. “Una nueva política exterior para España”, *Política Exterior*, nº 99, Mayo/Junio 2004, pp. 65-69.

Publicacions especialitzades i recursos a Internet

Portals Institucionals:

Presidència de Govern
<http://www.la-moncloa.es>

Ministeri d’Afers Estrangers i Cooperació
<http://www.mae.es>
<http://www.nuevo.maec.es>

Ministeri de Defensa
<http://www.mde.es>

Congrés dels Diputats

<http://www.congreso.es/>

Representació permanent d'Espanya a Nacions Unides

<http://www.spainun.org>

Representació permanent d'Espanya a la Unió Europea

<http://www.es-ue.org>

Agència Espanyola de Cooperació Internacional

<http://www.aeci.es>

Institut de Comerç Exterior

<http://www.icex.es>

Societat estatal per a l'acció cultural exterior

<http://www.seacex.es>

Fundacions i centres de recerca treballant en temes de política exterior espanyola (de manera específica o vinculada als temes internacionals generals):

Fundació Cidob

<http://www.cidob.org>

Observatorio de Política Exterior Española (Fundación Alternativas)

<http://www.fundacionalternativas.com>

Observatorio de Política Exterior Europea (IUEE-UAB)

<http://www.uab.es/iuee>

Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior (FRIDE)

<http://www.fride.es>

Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos

<http://www.realinstitutoelcano.org>

Publicacions: Barómetro, Análisis de RI (ARI) i Documentos de Trabajo (DT)

Instituto Complutense de Estudios Internacionales

<http://www.ucm.es/info/icei>

Centro de Investigaciones para la Paz

<http://www.cip.fuhem.es>

Instituto de Cuestiones Internacionales y Política Exterior

<http://www.incipe.org>

Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales (FAES), vinculada al Partit Popular

<http://www.fundacionfaes.es/default.cfm>

Instituto Universitario de Desarrollo y Cooperación

<http://www.ucm.es/info/IUDC/>

MedObs (Observatori de Polítiques Mediterrànies)

<http://www.medobs.net/>

IECAH (Instituto de Estudios sobre Conflictos y Acción Humanitaria)

<http://www.iecah.org/>

Revistes, anuals i altres publicacions periòdiques especialitzades o amb abundant material sobre política exterior espanyola:

Actividades, Textos y Documentos de la Política Exterior Española
(publicada per l'Oficina d'Informació Diplomàtica, MAE, a Internet des de l'any 1996)

<http://www.mae.es/mae/index2.jsp?URL=Buscar.jsp>

Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados

<http://www.congreso.es/>

Política Exterior

<http://www.politicaexterior.com>

Revista CIDOB d'Afers Internacionals

<http://www.cidob.org/castellano/publicaciones/Afers/afers.cfm>

Anuario Internacional CIDOB (article anual sobre política exterior)

<http://www.cidob.org/castellano/publicaciones/Anuarios/anuario.cfm>

Foreign Policy – edició espanyola

<http://www.fp-es.org>

Información Comercial Española

<http://www.revistasice.com/Estudios/ICE/buscaICE-new.asp>

Revista Española de Desarrollo y Cooperación

<http://www.ucm.es/info/IUDC/>

La realidad de la ayuda (anuari d'Intermon Oxfam sobre política espanyola de cooperació al desenvolupament)

www.intermonoxfam.org

Anuario Elcano América Latina (article anual sobre política latinoamericana d'Espanya)

<http://realinstitutoelcano.org>

Anuario Asia-Pacífico (des de 2004) (article sobre política espanyola cap a la zona Asia-Pacífic)
(Cidob-Casa Asia-Real Instituto Elcano)

<http://www.cidob.org>

<http://www.realinstitutoelcano.org>

Anuario del Mediterráneo (des de 2003) (conté articles sobre les relaciones d'Espanya amb la regió)

(Cidob-IEMed)

<http://www.medyearbook.com/>

Afkar/Ideas (Revista para el Diálogo entre el Magreb, España y Europa)

(Estudios de Política Exterior-IEMed)

<http://www.afkar-ideas.com/>

Altres revistes

Anuario del Centro de Investigación para la Paz (CIP)

Revista Española de Defensa (Ministeri de Defensa)

Tiempo de Paz (Movimiento por la Paz, el Desarme y la Libertad)

Sistema

Revista Española de Derecho Internacional

Revista de Estudios Internacionales (ja no es publica)

Revista Española de Instituciones Europeas/Revista de Derecho Comunitario Europeo

Revista Electrónica de Estudios Internacionales www.reei.org